عصامی نامہ

تصنیف

سید یوشع بی اے (علیگ) حیدرآبادی،
جونیر لکچرار فارسی، اونیورسٹیۂ مدراس.

اپریل سنہ ۱۹۳۷ء

PRINTED AT THE G. S. PRESS, MOUNT ROAD, MADRAS.

عصامی نامہ

تصنیف

سید یوشع بی اے (علیگ) حیدرآبادی،
جونیر لکچرار فارسی، اونیورسٹیٔ مدراس.

اپریل سنہ ۱۹۳۷ء

التماس

فتوح السلاطین، تصنیفِ منظومِ عصامی، یکے از شاہکارہائے ادبیۂ پارسی و از نوادر و نفائسِ کتبِ تاریخ است کہ در ہندوستان تالیف شدہ. ولے "بدبختانہ" با این قدر و قیمت و بزرگیٔ شان از چندین صد سال از نظرِ عامّۂ فضلا و ادبا مجہول بودہ است، تا بہ حدّی کہ در ہیچ از کتبِ تذکرۂ معروف، چہ مطبوعہ و چہ خطّی، از نامِ این شاعرِ شیرین مقال یاد نیاوردہ اند، و در کتبِ تواریخ ہم، ہیچ مورخ از وے اسمے نبردہ است، اِلّا نظام الدّین احمد بخشی و محمد قاسم فرشتہ کہ بہ تالیفِ خود شان در دو سہ جائے او را سرسری یاد کردہ اند. ہمۂ این بحث و ہر آنچہ کہ در بابِ این شاہکارِ ادبیہ فراخورِ گفتن بود گفتہ و آوردہ ام در عصامی نامہ کہ ہمچو یک مقدمہ ایست آن کتابِ مستطاب را. لہذا اعادۂ آن در اینجا غیرِ لازم دانستہ از آن صرفِ نظر می کنم.

وقتے کہ سال قبل بہ واسطۂ اونیورستیۂ مدراس نسخۂ فتوح السلاطین، محفوظۂ کتاب خانۂ اِندیا آفس لندن، را یافتم از وجودِ نسخۂ دیگر، ہیچ اطلاعے نداشتم. و آن نسخہ ہمچو واحدی نسخہ

در دنیا شمرده می شد، چه در هیچ از فهارسِ کتاب خانہائے مہتمّ
ہندوستان و اوروپا، کہ طبع گردیده است، نسخۂ دیگر را نشان
نمی دہند. بعد از تفتیش و تجسّسِ بسیار کہ درین خصوص نمودم، بارے
اخیراً از حسنِ اتّفاق مطلّع شدم کہ یک نسخۂ خوشے بہ کتاب خانۂ
شخصئ مولوی محمّد غوث صاحب، در حیدرآباد دکن، محفوظ است.

فی الحال بہ جناب محمّد غوث صاحب نوشتہ از برائے عاریہ دادنِ
آن نسخہ التماس نمودم. و ایشان از فراخدلی و بہ کمالِ مہربانی آن
نسخہ را فرستاده مرا بے اندازه خوش حال و تشکّر ساختند.

در خاتمہ بہ فرِّ توفیقِ ایزدِ کردگار امّید دارم کہ اونیورستیۂ
مدراس ہمچنین کتاب مستطابِ فتوح السّلاطین را در آتیۂ نزدیک
بہ طبع رساندن موفّق شود.

سیّد یوشع

مورخہ ۱۰ ماهِ فوریہ سنہ ۱۹۳۷ مسیحی.

بسم اللہ الرّحمٰن الرّحیم
نحمدہٗ و نصلّی علیٰ رسولہ الکریم

حمدِ باری تعالیٰ

بنامِ خدامی کشایم زبان ⁂ بدان ذاتِ بخشندۂ مہربان۔
خدایا، یگانا، مہا، داورا، ⁂ جہان آفرینا، روان پرورا،
بہ وصفت نہ یاراست اندر زبان، ⁂ نہ از صد یکے شکر گفتن توان۔
بہ صنعت اگر موشگافی کنم ⁂ نیارم کہ حمدِ تو وافی کنم۔
بہ خاموشی شکرت بجا آورم، ⁂ خموشی است در عاجزی یاورم۔

نعتِ سرورِ انبیا صلّی اللہ علیہ وسلّم

درِ دل گشایم بنامِ رسولؐ ⁂ ز درگاہِ "لولاک" جویم قبول۔
آیا سرور و خاتمِ مرسلان، ⁂ توئی رحمت از بہرِ خلقِ جہان۔
بہ ہر دو جہان رہنمایم توئی، ⁂ بہ دریائے کُن ناخدایم توئی۔
ثنایت ازین بندۂ ناسزا ⁂ چہ آید کہ گویم، بگوئی مرا؟
ثنایت بہ ایزد رہا کردہ بہ، ⁂ چو یٰسٓ و طٰہٰ است در پردہ بہ۔

۲

ذکرِ عصامی، رحمۃ اللہ علیہ

بر سبیلِ معرّفی

اَلا اے بزرگان و کار آگہان، — و یا خوشنوایانِ باغِ جہان،
الا اے حریفانِ فرزانہ فر، — کہ دارید از حالِ ماضی خبر،
بہ بستانِ معنی خرامیدہ اید، — گلانِ تصانیف بوئیدہ اید،
بخوانید اذکارِ پیشینیان، — بدانید احوالِ نام آوران،
بدانید فردوسیِؒ خوش بیان، — بدارید شہنامہ را بر زبان،
نظامیؒ و سعدیؒ شیرین زبان — ہم آن خمسہ و نیز ہم بوستان،
بدانید ہم خسروؒ و ہم حسنؒ[1] — ہمان خوش خیالانِ شیرین سخن،
غرض یاد دارید ازینان بسے، — ولے یاد نارید از یک کسے.

دریغا، ہمش نام نشنیدہ اید،
ز باغش یکے گل نبشنیدہ اید.

نگویم، ولے، این خطائے شماست، — ہمانا خطاہائے اسلافِ ماست،
کہ گفتارِ او را نہان ساختند، — بہ نام و نشانش نپرداختند.
چو کس با کمالش نشد معترف — بہ محرابِ نسیان شد او معتکف.
ببردندش از یادِ مردم چنان — کہ، گوئی، نبودہ گہے در جہان.

---

[1] امیر خسروؒ و حسنؒ بن علائے سجزی دہلوی.
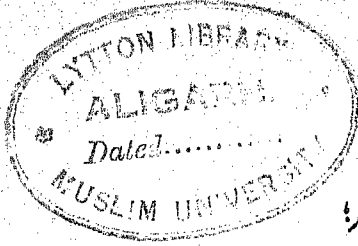
به وضعے جهان را نماند قرار!
بلے، هر جهان است ناپائیدار،

کند بیدلی گه، مدارا گہے، نهانی گہے، آشکارا گہے؛
به یک حال نبوَد به کس روزگار، گہے دشمن است و گہے دوستار.

کنون، آن جفائے نهانی نماند،
به رویش حجابِ زمانی نماند،

ورق دورِ گردون بگرداندہ است، هم آن بیدلی نیز در ماندہ است.
بیائید بامن، آیا دوستان، برم تا شما را بدان بوستان؛
بسازیم آنجا یکے انجمن، بچینیم، آن گه، گل و یاسمن.
بیائید تا یک دو ساغر زنیم، به دورِ قدح سرخوشیها کنیم؛
(من این نقلِ خوش در میانه نهم، زجامِ طرب دادِ عشرت دهم)
زنام و نشانش کنم باخبر، به باغ و بهارش شوم راهبر،
بگویم ز احوالِ آن نکته دان، بگویم ز اوصافِ آن خوش بیان،
زگفتارِ آن نغز گوئے دکن، ز کردارِ آن صاحبِ علم و فن،
ازان نامۂ عالمے در گرفت، کز آن خامۂ شاعرے بر گرفت،
ز دانائے روشندلِ خوش سیر، که یعنی عصامیؔ صاحب هنر.

خوشا گلشنِ هندِ جنّت نشان
چنین طوطیے زاد شکّر فشان!

خوشا دهلی آن تختگاهِ سلف که دُرّے چنین اوفتادش به کف!

زہے دولنا باد کو در کنار
بپروردآن گوہر شاہوار!
چو دیدش کہ چون ماہِ تابان تبافت،
ہمی دید فرصت، چو فرصت بیافت
بصد خُرّمی آن گہر در نہاد
بہ دَیہیمِ سُلطانِ بہمن نژاد۔

تعریفِ کتابِ فتوح السّلاطین عصامیؒ رحمۃ اللہ علیہ بہ بنائے زمان

عِصامیؒ ہمان طوطیٔ خوش بیان،
کہ در ہند بود است شاعر یگان،
چو بر ہفت صد راست پنجاہ بود[علہ]
یکے نامۂ خوش رقم می نمود،
(شب و روز خونِ دلِ خویشتن
ہمی کرد آب از پئے این چمن)،
(نہادے یکے بوستانی اساس،
ریاحین نہ کشتے ورو بیقیاس)۔
فتوح السّلاطین است نامِ آن،
یکے نغز تاریخِ ہندوستان؛
چو شہنامہ و خمسۂ گنجویؒ
یکے بوستانی است در پہلوی؛
چہ بستان کہ در وے بسے خفتگان
چو گلہائے تر یافتہ تازہ جان۔
چو شہنامہ و خمسہ افسانہ نیست،
بدو نیکِ شاہانِ بیگانہ نیست؛
حکایاتِ گُردانِ ہندوستان است،
یکے ماجرائے ہمین بوستان است۔
ہزَبران کہ بُد مُلکِ ہندوستان
ولادت گہِ جدّو آبائے شان۔
یلانے کہ در عرصۂ پُر دِلی
زِ رُستم ربودند گوئے یلی۔

علہ در ۷۵۰ھ ہجری۔

نه ایدون که فردوسی نغمه خوان — به گفتارِ خویش آورد در میان،
«منش[علہ] کرده ام رستمِ پهلوان — وگرنه یلے بود در سیستان»؛
چنین حرف ایدر نیاید، مگر — سخنهائے سنجیده و راستر:

صورتِ حالِ نسخهٔ فتوح السّلاطین که به ایمائے این بنده، به واسطهٔ اونیورستیهٔ مدراس، از کتابخانهٔ اندیا آفس، لندن، خواسته شد، متضمنِ جدّ و جهد و احساناتِ بنده

همین نامهٔ خوش به دستم فتاد، — دل و جانِ من شد ازان شادشاد.
گرفتم چو زان بوستان نسخهٔ، — بگفتم دهم در جهان نفحهٔ،
چو آغاز کردم من این نامه را، — پئے نقش برداشتم خامه را،
بدیدم که کرمان برو تاخت است — سوادِ رقم پے سپر ساخت است.
ورق در ورق نامه چون تافتم — دو سه جائے اَوراق کم یافتم؛
گهے از میان بیتها رفته است، — گه از کاتبش سهوها رفته است.
برین حال آهے درونم دمید،
ز چشمم به دیرا اشک پیهم دوید،

علہ این بیت از شاهنامهٔ فردوسی است.

بہ حالی چنین، شاہ کارے چنان! هم از دستِ بیداد و جورِ کیان؟
زبیهریِ بخردانِ زَمَن، زبیهوشیِ عاقلانِ وطن.
(چنین مرغ و حیف اندرین بوستان! چنین طوطیِ و حبسِ هندوستان)!
هم آخر ازین یادگارِ سلَف بسے نسخہا رفتہ اندر تلَف.

درین باب کردم بسے گفت و گو،
هم اندر کتب خانہا جست و جو،

جز این نسخہ در دهر کم یافتم زبهرش کہ هر گوشہ کافتم،
عجب نے کہ از دستِ بردِ زمان همہ نسخہا رفتہ اندر زیان.
ستم بس کہ دورِ زمان راندہ است یکے نسخہٴ بس همین ماندہ است.[1]
همین، و من، و جهل و نادانیم، چنین نامہ و این هوا و اریم.

نظرے بر کم التفاتیٔ اهلِ دیار درین مدتِ درازِ شش صد سال

دریغا کہ در عرصۂ این زمان خریدارِ وے کس نشد در جهان.
زشش صد فزون سالیان در گذشت کہ یک چشم دل سوئے او وا نگشت.
همین است آئینِ دورِ زمان کہ دارد هنرهائے دانا نهان.

---

[1] تا حال هیچ نسخہ، اسوائے نسخۂ لندن، نیافتہ بودم، بحمد اللہ کہ امروز یک نسخۂ دیگر از فتوح السلاطین در دست است.

چنین نے کہ درو‌ے کسے ننگرید، ازین بوستان میوہ و گل نچید۔
همانا بہ باغش گذر کردہ اند، زشاخِ معانیش برخوردہ اند،
ولیکن نگفتہ کسے کاین چنین است، نگویم کہ این فعل از بغض و کین است۔

کسانیکہ حظّے از آن بُردہ اند،
زباغِ معانیش برخوردہ اند،

بخوردند و بُردند او را زیاد، بہ لطفیش جان را نکردند شاد:
فرشتہ[1]، و بخشی[2] تاریخ دان، علی[3] عزیز و، بسے دیگران،
فزون بہرہ زان نامہ برداشتند، ولے وصفِ آن ہیچ ننگاشتند:
یکے را پدر ز استراباد بود، ہرات آن دگر را بسے یاد بود۔
غرض این ہمہ از اجانب بُدند، از آن جانبش ملتفت کم شدند۔

ولیکن، چو نوبت بہ من در رسید،
دلِ من بہ سویش بہ غایت کشید،

شدم ساختہ تا گمارم قلم بہ توصیفِ آن نامۂ خوش رقم۔

ذکرِ محاسنِ فتوح السلاطین، و مقامِ عصامی، رحمۃ اللہ علیہ، در شعر و ادب و فنِ تاریخ، بر سبیلِ اختصار

سخن ہست ہمچون سرودِ خیال کہ خوانندش اندر سرودِ مقال؛

---

[1] محمد قاسم فرشتہ بن غلام علی استرآبادی، مؤلفِ گلشن ابراہیمی معروف بہ "تاریخ فرشتہ"۔ [2] بخشی نظام الدین احمد ہروی، مؤلفِ تاریخ طبقاتِ اکبری۔ [3] علی بن عزیز اللہ طباطبائی سمنانی مؤلفِ "تاریخ برہانِ مآثر"۔

سُرودے دل انگیز آمد سُخن۔ دل انگیز و جان پرورِ انجمن.
زنثر است مر نظم خوشتر بسے، شک آرد درین باب کمتر کسے؛
(خرد را اگر نثرِ خوش درخور است، چو موزون تر است نظم، ازو خوشتر است)؛
زنثر است الفاظِ او کم، مگر بگوید معانی ازو بیشتر.
صداقت بود جاگزین در سُخن، بزیبائیش کم رسد ہیچ فن؛
بہ پیرایہ اش صدق تابندہ است، ازو راستی در جہان زندہ است.
ورُو نورِ ہر علم و ہر دانش است، وزو علم و فن را ہم آرائش است.

ہمانا ست تاریخ آئینۂ
کہ ما و تو از چشمِ پارینۂ

ببینیم در وَے تماشائے دہر، چہ جنگ، وچہ صلح، وچہ مہر، وچہ قہر؛
تجارب کہ در دَورِ ماضی گذشت، ہر آئینہ امروز تاریخ گشت.
وجودش بدارد براہِ زمان چراغِ تجارب پئے رہروان؛
ضیایش پئے کاروان نورپاش، صدایش پئے رہروان دورباش؛
مر آیندگان را کند منتبہ بر آئینِ مطبوع و دستورِ بہ؛
زراہِ خطر می کند ہوشیار، بہ کارِ ظفر می شود پیشکار.

مراین نامہ راہست تاریخ فن
کہ روشن نمود است آن را سخن.

نہ تاریخ، بل مخزنِ پند ہست کِش امثال پابندِ پابند ہست؛
مجرّب یکے نسخۂ جانفزا ست یکے قند آلودہ سقمونیا ست.

همان نغز گفتارِ هندوستان — که بُد شاعر و هم مورّخ یگان،
همو کِش تخلّص عِصامی بُود، — چو فردوسیؒ و چون نظامیؒ بُوَد:
به گفتار فردوسئ هند او، — نظامیِٔ ثانی است در رنگ و بو؛
بساز دچو مجلس به آهنگِ پند — چو سعدیؒ است شایانِ صدرِ بلند؛
به طرزِ بیان راست و ساده تر، — بیانش مسلسل، سخن با اثر.
نوایش سُرودی است کارد سُرور، — کلامش نماید به خاطر خُطور؛
دلِ سرد را باز آرد به جوش، — ز بهرِ دلِ مرده داروئے نوش؛
هم از خوابِ غفلت به هوش آوَرد، — چو زنده دلان در خروش آورد؛
دل آزردگان را بسے غم گسار — رهِ زندگی راست آموزگار.
چو، در آخرِ ذکرِ هر شاهِ هند، — بیارد سخنهائے خاطر پسند،
چنان می کَشد پرده از روئے کار — نماید چو آئینهٔ روزگار،
بدان تا به هر جا که مردِ گزین — بگیرد ازان پندِ خاطر نشین؛
سلاست به گفتار دارد چنان — که دریائے گنگ است، گوئی، روان.

محاسن بسے هستش اندر کلام،
نیارم که اِیدر بیارم تمام:

همه علم و فن را دلش مخزنے، — چو اصحابِ یکفن به هر یک فنے؛
چه رزم و چه بزم، و چه مهر و چه کین، — چه رمز اندر اخبارِ دنیا و دین،
چه صورتگری، و چه سازِ بیان، — چه لطفِ معانی، چه شعرِ روان،
چه حسنِ دلآویز و ذوق و شعور، — چه ساز و سُرود، و چه راح و سُرور،

به معنی اصابت در ایجازِ حرف، به گفتارِ ساده نظرهای ژرف،
چه کیف، و چه سنجیدگیِ سخن، چه تصویرِ خاموش و دردِ اندرون،
چه نقد و نظر هم به شعر و سخن، چه ذکرِ معاش و رسومِ کهن،
چه احساسِ ملّی، چه حبّ وطن، چه الفت ز هندی دیار و دمن،
چه تاریخ و افسانه و لپذیر، همه دارد آن شاعرِ بی نظیر.

از آن پس که فردوسیِ طوس زاد
یکی یادگاری به گیهان نهاد،

نظامی بیامد به بزمِ سخن، به طرحِ نو افگند رسمِ کهن؛
وز آن پس کسی همچو وی برنخاست، ز ایران زمین مردِ دیگر نخاست؛
یکی ترک در هند آراست بزم همی راند ملکِ سخن را به حزم،
همان خسروِ نغمه سنجِ گزین، همان شاعر و عارفِ پاک دین.
پس آن گه در اقصای هندوستان (یکی طوطیی زاد شکرفشان)،
عرب زاده لیک هندی سرشت، نوازن چو طوطیِ باغِ بهشت؛
بر و ختم شد محفلِ مثنوی؛ عرب زادهٔ خاتمِ پهلوی!
عصامی است آن طوطیِ خوشنوا که آمد بدین شیوه نغمه سرا.

ز رومی و سعدی نیکو نهاد نکردم درین مجلسِ شعر یاد؛
کجا محفلِ شعر و رومی کجا، چه نسبت بدین بزم آن شیخ را!
سرودِ وی از پردهٔ دیگر است، ز شاعر بسی پایه اش برتر است.

نمی داشت سعدیؒ سرِ رزم و بزم، ‌ ‌ بہ "تدبیر و اصلاح" می کرد عزم؛
بدین گونہ نامہ نپرداخت است، ‌ ‌ یکے بوستانِ دگر ساخت است.
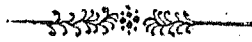
همین نے کہ او شاعرے بود و بس، ‌ ‌ نشد هم مورّخ چو او هیچ کس،
کہ یعنی در اِقلیم هندوستان ‌ ‌ (کہ آمد مروّج تراز بوستان)،
اگرچہ مورّخ بسے خاستند ‌ ‌ چمنهائے رنگین بیاراستند:
نظامیؒ[1] و منهاجِؒ[2] تاریخ دان ‌ ‌ نبِشتند تاریخ هندوستان؛
نظامیؒ بہ عهدِ شہے راستین ‌ ‌ کہ خواندش اِلتتمشِ[3] شمسِ دینؒ؛
بہ عهدِ شہِ ناصرالدینِؒ[4] راد ‌ ‌ یکے طرح منهاجؒ خوش تر نہاد.
ازآن پس عصامیؒ[5] زکارآگہان، ‌ ‌ بیفگند کاخے درین خاکدان؛
پس آن گہ ضیا دینِ برنیؒ[6] زهند ‌ ‌ بیاراست "تاریخ خاطر پسند"؛
سپس آذریؒ[7] خامہ را ساز کرد، ‌ ‌ همان "نامۂ بهمن" آغاز کرد،

[1] صدرالدین محمد بن حسنؒ نظامیؒ، مؤلّفِ تاج المآثر. [2] ابوعمر منهاج الدینؒ بن سراج الدّین جوزجانی مؤلّفِ طبقاتِ ناصری. [3] سلطان شمس الدین اِلتتمش، سنہ ۶۰۷ تا سنہ ۶۳۳ ہجری مطابق سنہ ۱۲۱۰ تا سنہ ۱۲۳۵ مسیحی.
[4] سلطان ناصرالدین بن ناصرالدین بن شمس الدین التتمش، سنہ ۶۳۹ تا سنہ ۶۶۵ ہجری مطابق سنہ ۱۲۴۱ تا سنہ ۱۲۶۶ مسیحی.
[5] فتوح السلاطین تالیفِ عصامیؒ در سنہ ۷۵۱ ہجری مطابق سنہ ۱۳۵۰ مسیحی.
[6] تاریخِ فیروزشاہی تالیف ضیاء الدین برنی در سنہ ۷۵۸ ہجری مطابق سنہ ۱۳۵۷ مسیحی.
[7] جلال الدین حمزہ آذری بن علی بن حسن الطوسی مؤلفِ بهمن نامہ تاریخ منظوم سلاطینِ بهمنیۂ دکن، (متوفی سنہ ۸۶۶ ہجری مطابق سنہ ۱۴۶۲ مسیحی).

به دورِ سه گان[1] بهمنی شهریار ❊ بپرداخت منظومهٔ آبدار؛
زبعدش تواریخ هندوستان ❊ فراوان نبشتند نام آوران؛
چو احمد[2]، چو قادر[3]، چو بوالفضل[4] نیز ❊ نظام[5] و فرشته[6] ز اهلِ تمیز؛
ولیکن عصامی[رح] ز چوگانِ فن ❊ ربوداست گوئے ازین انجمن؛
به اقلیمِ تاریخ شاه است او؛ ❊ درین بزمِ انجم چو ماه است او؛
درین فن بر آئینِ روشندلان ❊ کشد پرده از روئے کارِ جهان؛
سرودے سراید به فرخندگی؛ ❊ (دهد مردگان را ز سر زندگی).

ذکر در نسبِ عصامی "رحمة الله علیه" وکیفیتِ آمدنِ نیاگانِ او در هندوستان

شنیدم شهے از شهانِ عرب، ❊ که نعمانِ منذر بُدِ اورا لقب،
به حیره، که بُد از بلادِ عراق، ❊ همی راند ملکے به صد طمطراق.
به نزدیکِ آن شاهِ فرخنده کام ❊ یکے حاجبے بود نامش عصام،
یکے باوفا راستباز و امین، ❊ خصالش پسندیده، طبعش گزین؛
به نیکی چنان بُد برآورده نام ❊ زوندے مَثَل هم به نامِ عصام.
عصامی[رح] از اولادِ آن مرد بود ❊ ازآن رو به وے نسبتے می نمود.

---

[1] سلطان احمد شاه، سلطان علاء الدین ثانی و سلطان همایون بهمنی؛ ۸۲۵ تا ۸۶۵ھ مطابق سنه ۱۴۲۲ تا سنه ۱۴۶۱ مسیحی) [2] ملا احمد تتوی مولفِ تاریخ الفی. [3] عبد القادر بدایونی مولفِ منتخبات التواریخ [4] ابو الفضل مؤلف اکبرنامه. [5] نظام الدین احمد بخشی مؤلفِ طبقاتِ اکبری. [6] محمد قاسم فرشته مؤلفِ گلشنِ ابراهیمی.

عصامیؒ در اثنائے این داستان
از اجدادِ خود ذکر کرده چنان

که وقتے (وزیرے به بغداد بود — محیطِ کرم معدنِ داد بود.)
(به دستش همه حلّ و عقدِ دیار — سپرده سلاطینِ آن روزگار؛)
(در آن ملک قرنے وزارت براند — جهان فخرِ ملکِ عصامیش خواند؛)
(مدارِ ممالک بُد از هوش و رائے — ضمیرش به هرباب مشکل کشائے.)
(کسے کو نگشتے در آن ملک شاه — وزیرش بکردے در آن تختگاه؛)
(نه بے رائے او هیچ رائے زدے — نه بے علمِ او دست و پائے زدے.)
(هم آخر شنیدم در آن تخت گاه — یکے مردِ خودرائے شد پادشاه.)
(وزیرِ گزین پیشِ آن شهریار — یکے رائے زد اندر آن روزگار.)
(همان شاه چون مردِ خودرائے بود — ز رائے متینش عدولے نمود.)
(وزیرِ گزین چون چنان حال دید — شنیدم کز آن تختگه مُهره چید؛)
(رخ آورد در سمتِ هندوستان — آبا خیل و اتباع و با دوستان.)
(همان شاهِ خودرائے و ناپخته مرد — بسے خواست عذرِ خطائے که کرد.)
(بدان تا وزیرِ مصفّا ضمیر — در آن ملک گردد سکونت پذیر.)
(ز خودرائیش صاحبِ هوشیار — چو آشفته بُد اندر آن روزگار)
(ز جهدش شنیدم که کم بازگشت — سوئے کشورِ هند دمساز گشت.)
(چو دستور از آن ملک بیرون فتاد — شنیدم در آن ملک بس فتنه زاد.)

(وزیرِ گزین سر به ملتان کشید،)
(چو خیلش تمامی به ملتان رسید،)

(از آن خیل قومے به ملتان بماند، دگر خلق با وے به دهلی براند.)
(چو نزدیکِ دهلی در آمد وزیر، شنید این خبر شاهِ روشن‌ضمیر)
(که آمد ز بغداد یک مردِ کار، که بود دستورِ آن خوش دیار.)
(شنیدم، ز دهلی خرامید تفت، به تعظیمِ او چند فرسنگ برفت.)
(وزیرِ گزین هم در اثنائے راه، به صد خرمی کرد پابوسِ شاه؛)
(بسے پیشکش پیشِ خسرو کشید، پذیرفت از و شاهِ اخترسعید)
(وز آن پس به صد لطف بنواختش، همان روز دستورِ خود ساختش.)
(دگر روز فرخنده دستور و شاه خرامان رسیدند در تخت گاه.)

(بسے سال آن شاهِ روشن ضمیر)
(همی راند ملکے به رائے وزیر)

(هم آخر بر آئینِ کار آگهان ببردند رختے ز دارِ جهان.)
(ازین کوچگه هر یکے ناقه راند وز ایشان بجز نامِ نیکو نماند.)
(به کرسیِ پنجم مرا بالیقین نیا آمدے آن وزیرِ گزین.)
(دعائش مرا روز و شب یاد باد، روانِ عزیزش ز من شاد باد.)

همان فخرِ ملکؒ عصامی نسب،
که آمد به هند از عراقِ عرب،

عصامیؒ مارا نیا می شد او، به حسبِ نسب جدِ جدش بد او.

یکی پورِ او بود صدرِ الکرام رح، ظهیرِ ممالک شد آن شادکام۔
وکیلِ درِ ناصرالدّین[1] همو، یلی ارجمند و سکر نام جو۔
هم آن عزِّ دین رح، پورِ صدرالکرام، نهالی بُد از گلشنِ بوعصام۔
به دورانِ بلبن همان عزِّ دین، یکی بُد ز سرلشکرانِ گزین۔
بُد آن مرد جدِّ عصامی رح ما، همان نکته دانِ گرامیِ ما؛
مر این نسبه را داد او پرورش، که تا شد عصامی رح جوانی ارش۔

عصامی رح از احوال و نامِ پدر
ندادست ما را هیچ گونه خبر۔

مگر فوت شد بابِ آن نونهال، چو بود او یکی طفلکی خُرد سال۔
ز نامِ خودش هم درین داستان، نداد است در هیچ جائی نشان۔
"عصامی" است او را تخلّص، نه نام، بود نسبتی هم به نامِ عصام۔

ذکرِ آمدنِ عصامی رحمۃ اللہ علیہ در دولتاباد، متضمّنِ کیفیّتِ آبادانی و باز خرابیِ آن شهر و دیار از دستِ سلطان محمّد بن تغلق شاه، و خروج کردنِ سرانِ بر وی

به نزدیکیِ هفصد و بیست و هفت، یکی قهرِ شاهی به دهلی برفت:

---

[1] سلطان ناصرالدین بن ناصرالدین بن شمس الدین التتمش (سنه ۶۳۹ھ تا سنه ۶۶۵ھ مطابق سنه ۱۲۴۱ تا سنه ۱۲۶۶ مسیحی)۔

همان پورِ تغلق[عله] ستمگاره مرد،   که بر خلق بیداد همواره کرد،
روان کرد در جانبِ دیوگیر   همه خلقِ دهلی به صد دار و گیر.
جدا گشته ناچار از خان و مان   زن و مرد هر یک چه پیر و جوان،
همه اهلِ دهلی سوئے دیوگیر   برفتند با نالهٔ زار و زیر.

آبا مردمِ شهر آن عزِّ دین،
که بود ست نود ساله پیرے گزین،

به جورِ همان شاهِ ظالم سرشت   به صد غم بهشتے چو دهلی بهشت.
به تلپت، که بُد اوّلِ منزلے،   چو آمد همان پیرِ صاحبدلے،
رَوان را رَوان کرد تسلیمِ حق،   رَوان گشت خود سوئے تسنیمِ حق.
چو جانِ عزیزش بر افلاک شد،   تنِ خاکیش در تهِ خاک شد،
عِصامیؒ پس از گریهٔ هائے هائے   به ناچار با خلق شد ره گرائے.
چو با خلق او همرهی می نمود،   مگر، هفده یا شانزده ساله بود.

همی رفت آن خلق، بے ساز و برگ،
ز پس قهرِ شه بود و در پیش مرگ.

ز سختیٔ ره مُرد مردم بسے،   رسیده به لب جانِ هر یک کسے.
هم آخر کشیده بسے رنجِ راه،   رسیدند عُشرے به نو تختگاه
که بنهاد شه دولت آباد نام   وز پیش دیوگیر خواندش عوام.

عله سلطان محمد بن تغلق شاه: سنه ۷۲۴ھ تا ۲۰ رصفر سنه ۷۵۲ھ مطابق سنه ۱۳۲۴ تا ۱۷ مارچ سنه ۱۳۵۱ مسیحی.
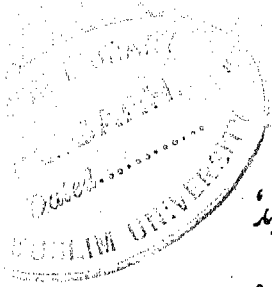
در آن تخت گہ چون عِصامیؔ رسید،
بہ ناچار آنجا سکونت گزید۔

(ہم از خلقِ دھلی کہ عشرے رسید، درین بوم و بر رونقے شد پدید۔)
(ز دھلی گروہے کہ ابتر شدند، فراہم درین مُلک و کشور شدند۔)
(ہمہ شہر و کشور، چہ کوہ و چہ دشت، چمن در چمن، کاخ در کاخ گشت۔)
(بسے رُست سبزہ ز صحرائے او، سرِ چرخ گشت از تماشائے او۔)
(سوادش چو بُستانِ شدّاد گشت، خطابِ نوش دولتا باد گشت۔)
(بسے اہلِ دولت در آن شہر ماند، از آنش جہان دولتا باد خواند۔)
(ز ہر جنسِ خلق از نواحیٔ ہند، در آن شہر گشتہ سکونت پسند۔)
(ز ہر سو دَر و خلق آورد روے، ہمہ شہر معمور شد کو بہ کوے۔)

چو یکچند بگذشت ازین ماجرا،
ہمان پورِ تغلق، شہے نا سزا،

دگر بارہ (تیغِ جفا بر کشید، بہ سلکِ ستم خلق را در کشید؛)
(درِ بند از ظلم یکسر کشاد، ولے نامِ او "بندِ عدلی" نہاد؛)
(ز ہر یک طلب کرد مالے بہ زور، ہمہ کشور افتاد در شرّ و شور؛)
(بہ شدّت ہمی کُشت ہر خستہ را، شکنجہ ہمی کرد ہر بستہ را؛)
(عوانان بہ ہر جانبے تاختند، بسے خانہ از بُن بر انداختند؛)
(ہمہ شہر از آن فتنہ پامال گشت، ہمہ خلق از ظلم بے حال گشت؛)
(اسیر آمدہ یک بہ یک منعمان، گدائی کُنان در بہ در مکرمان؛)

(بسے سر در آن حادثہ سر نہاد، بسے تن در آن واقعہ جان بداد.)

از آن پس در اقصائے ہندی بلاد
(بہ ہر جانبے قحطِ مہلک فتاد:)

(در آمد بہ اولادِ آدم کمی، ہمی آدمی خورد مر آدمی.)
(بہ ہر جا زرے بود شد کیمیا، بہ ہر جا کہ بد غلّہ شد توتیا.)
(نہ بر کس درم، نے فراخیٔ سال، شد از تنگدستی جہان پائمال.)
(کسے کز ستمہائے خسرو برست، شد از قحط و افلاس در خاک پست.)
(جہان غرق می شد بہ گردابِ غم، بسے خلق می شد بہ ہر روز کم.)

چو از قحط و افلاس مردم برست
بہ خون باز آلود آن شاہ دست:

ز دہلی (عوانانِ مردم شکار روان کرد در ہر طرف شہریار،)
(کہ از ہر قبیلہ بر آرند گرد، تہِ خنجر آرند ہر جا کہ مرد،)
(ستانند اموال از منعمان، ربایند املاک از ٹکرِمان،)
(بہ ہر جا سرے ہست گردن زنند، بہ ہر جا کریمی است مفلس کنند.)
(اسیر آمدہ ہر کجا سر کشے، زدہ، ہر کجا خانۂ آتشے.)
(عقوبت بہ ہر جانبے می گذشت، چہ شہر و چہ کشور، چہ کوہ و چہ دشت.)
(بسے مرد زیرِ شکنجہ بمُرد، بجَست آن کہ زین غم و بر رخت بُرد.)

زبیدادِ خسرو بہ ہر کشورے
برآورد سر ہر کجا مُدسرے.

ز خونریزِ آن ظالمِ بدنہاد ‫ ‫ بہ دکھن بسے شور و غوغا فتاد۔
خروجے بکردند خلقِ دکن، ‫ ‫ گرفتند یکسر دیار و دمن،
سرے[علہ] را در آن ملک کردند شاہ، ‫ ‫ بہ سر برنہادند زرّین کلاہ۔
(شد آن شاہ را ناصرالدین لقب ‫ ‫ کہ بود دست باہوش و ہنگ و ادب)

چو آن پورِ تغلق شنید این خبر،
بیامد بہ دکھن بہ صد کرّ و فر،

سپاہِ ہمان ناصرالدین شکست، ‫ ‫ بسے را بکشت و بسے را ببست۔
چو مر ناصرالدین چنین حال دید ‫ ‫ بہ دیوگیر با لشکرِ خود خزید۔
تعاقب کنان آمد آن شاہِ دون، ‫ ‫ ہمان روز بگرفت حصنِ برون۔
بسے خون و ناموسِ مردم بریخت، ‫ ‫ نیارست کس زان مصیبت گریخت۔
(بہ ششماہ در کشورِ دیوگیر ‫ ‫ برآمد ز مؤمن بہ ہر سو نفیر)
(ز خونِ مسلمانِ توحید خوان ‫ ‫ دگر بارہ طوفان شد اندر جہان)
برآمد یکے یل در آن اضطراب ‫ ‫ کہ نامش حسن شد ظفرخان خطاب،
(برزمِ ہمچو مردان بہ میدان قدم، ‫ ‫ رہانید این ملک را از ستم،)
پس آن گہ بہ دیوگیر او گشت شاہ، ‫ ‫ بپوشید تاج و برآمد بہ گاہ۔
(علاءالدین آمد مر او را لقب ‫ ‫ کہ ہم بہمنے بود و بہمن نسب)
ز عدلش دکن تازہ شد سر بہ سر، ‫ ‫ چمن در چمن شد ہمہ بوم و بر۔

علہ اسمٰعیل مخ۔

در سببِ نظمِ فتوح السلاطین، و ذکرِ بربستنِ عِصامی آرزوئے دل بہ وسیلہ و دستیاری قاضی بہاءالدین رح حاجبِ قفیہ
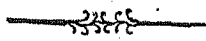
عِصامیؒ درین عرصۂ بیست سال — ہمی دید جز روئدِ پایمال۔
بر آن بیست یک سالِ دیگر گذشت — بدان سان کہ طوفانِ غم برگذشت۔
بُدہ ہشت و چل سال بر ہفت صد — ہمش سن گرہ سی و ہفتم بزد،
کہ بگذشت چندین بلائے ستم — ہمہ خلق شد غرقِ دریائے غم۔
چو چشمش بدید این چنین رستخیز — دلش شد پئے خلق خونا بہ ریز،
چنان آشنائے یمِ دَرد شد — کہ یکسر زکارِ جہان سرد شد۔

چو عمرش در آمد بہ نزدِ چہل،
یکے رائے زد او ہم آخر بہ دل

کہ از ہند یکسر گزیند سفر، — بہ عزمِ حرم سخت بندد کمر۔
ولے خواست کش یادگاری بہ ہند — گذارد و گردد مراحل پسند۔
یکے یادگارے زگنجِ ہنر۔ — یکے گنجِ دانی ز دُرّ و گہر۔
درین دم نہ فرزند بودش نہ زن — نہ مَیلش ازین پس بہ زن خواستن۔
چو آن گرد بادے بہ دکھن فتاد — سوادِ دو دیوانش ہم شد بہ باد۔

بہ خلوت ہمی گفت باخود نہان،
(ز تاریخ شاہانِ ہندوستان)

نگارم یکے نامہ دل پذیر، شوم پس بہ سوئے حرم راہ گیر،
ولیکن حریفے ہمی بایدم کہ از لطف او دل بیاسایدم،
(برآید بہ یکر دم بہ ہر صبح و شام شود جملہ مطلوبم از وے تمام.)
بدین سان ہمی کرد بس گفت و گو (شب و روز می گشت در جست وجو)
(کہ یابد ازآن گونہ موزون حریف کزو گردد آسودہ طبعِ ظریف.)

ہم آخر بہ روزے در آن روزگار
بہار الدین آن قاضیٔ نامدار،

کہ بُد حاجبِ قضیہ در دیوگیر، بہ گستردنِ داد گشتہ شہیر،
(بہ ہر قضیہ چون دید رایش صواب شہش حاجبِ قضیہ کردہ خطاب،)
کہ یعنی ہمان شاہِ بہمن نژاد علاء الدّین آن صاحبِ عدل و داد،
غرض خواند برخویش آن نامدار عصامیؒ مارا در آن روزگار.

عصامی چو آمد بر ایوانِ او،
برفت اندرون تر بہ دیوانِ او.

(بدیدش چو آن قاضیٔ نیکنام، قدم زد بہ تعظیم او چند گام،)
گہر از زبان بر سر افشاندش، بہ صد لطف بر صدر بنشاندش.
(نشستند چون رُو برُو یک دگر، بدادند از حال و ماضی خبر.)

بجُستے عصامیؒ حریفے چنان .

چو دریافت مَردے شریفے چنان ،

(بہ صد عیش در پیشِ آن ذو فنون — زگفتارِ خود خواند شعرے فزون.)

(چو از روئ او یافت خوش فالِ خویش، — بگُفت ہم قصۂ حالِ خویش.)

بہاء الدین آن قاضئ دیو گیر ،

(کہ بُد نظم و نثرش طبیعت پذیر،)

(بگفتا، چنین بلبلے خوش نوا — بہ گلزارِ فردوس باشد سزا)

(چنیں مرغ حیف است درین بوستان، — چنین طوطی و حبسِ ہندوستان!)

(سزائے چنین بلبلے لالہ زار — نباشد مگر محلسِ شہریار.)

ہمان دم ببُردش بہ درگاہِ شاہ، — رساند آن گہر را بہ شاہی کلاہ.

بردنِ عصامیؒ بہ درگاہِ سلطان علاء الدین حسن بہمن شاہ، آرزوئے نامہ نبشتن از تاریخِ شاہانِ ہندوستان، در اتباعِ شاہنامۂ فردوسی

عصامیؒ گرفت آن گہے خامۂ — کہ تا در سخن نو کند نامۂ .

چو از حمدِ باری و نعتِ نبیؐ — بپرداخت نغمہ بہ شیرین لبی،

بگفت آن گہے مدحتِ شاہ ہم، — (کہ اسلام را او خرید از ستم)؛

آبا مدح پیشِ شہِ نامجو — بدین سان خودش عرضہ کرد آرزو:-

(مراہست رازے درین کاروبار — بگویم اگر شہ دہد زینہار:)

(شنیدم، چو فردوسیِ ہوشمند — دراوراقِ شہنامہ شد نقشبند،)

(پس از یاریِ حضرتِ کبریا — مدد یافت از روضۂ مصطفاؐ۔)

(چو با خود در آمد بہ گفت و شنید، — بسے یاری از شاہِ غزنین رسید۔)

(شب و روز محمود از حالِ او — بکردے بصد آرزو جست و جو،)

(بہ ہر لحظہ پاسِ دلش داشتے، — دِژم یک زمان نیز، نگذاشتے۔)

(چو فردوسی این روز بازار یافت، — دلِ شاہ محمود درین کار یافت،)

(بہ صد خرّمی خامہ را برگرفت، — رہِ کندنِ کانِ گوہر گرفت؛)

(تواریخ ایران و توران نخست — ز پیرانِ تاریخدان باز جست؛)

(نہانی یکے مجلسے ساز کرد، — دلِ خویش با طبع ہمراز کرد؛)

(پس آن گہ یکے نامۂ خوش نبشت، — بیاراست آتش کدہ چون بہشت۔)

....

(شنیدم، کز آن نامہ مقصودِ وے — ز درگاہِ شہ بود اِقلیم رَے۔)

(چو مقصود شاعر بہ دامن ندید، — فُقّاعے تُرُش از عطایش خرید۔)

(نہ امروز محمود بینم بہ جاے، — نہ فردوسی آن گنج گوہر کُشاے،)

(ہمان نامہ بینم کہ در روزگار — بماندست از نامِ شان یادگار۔)

(جہان تا کہ باقی است، اندر جہان — بہ شہنامہ باقی است نامِ شہان۔)

(زہی ہم زیزدان چو توفیق یافت)

(زنعت نبیؐ راہِ تحقیق یافت)

(کنون خواہد از ایزدِ کاردان   دلِ شاہ برحالِ خود مہربان)

(اگر لطفِ شہ دست گیرد مرا   بہ تداحیِ خود پذیرد مرا)

(زتاریخ شاہانِ ہندوستان   نگارم یکے نامہ چون بوستان)

(موشح بہ طغرائے شاہیش کنم   بہ ہر کشور آن گاہ ہراش کنم)

(چو این نامہ گردد بہ نامت تمام   شود منتشر در ہمہ خاص و عام)

(کشاید فُقاعے بہ نامت جہان   بہ غزنین برندش زہندوستان)

(ازین نامہ اے خسروِ کامران)

(بہ دادارِ دانائے رازِ نہان)

(کہ مقصودِ من نیست جز اتّباع   نہ زرے خواہم از شہ نہ وجہ فُقاع)

عصامیؒ ببرد این چنین آرزو

بہ درگاہِ آن خسروِ نامجو

یقین آن کہ چون این شرابِ سخن   بنوشید آن شاہِ فرخندہ فن

"دلِ شہ از آن نکتہ آگاہ شد   از آن آرزو آرزو خواہ شد"[1]

ذکر درکیفیتِ تصنیف و پذیرائی فتوح السلاطین و مشقتِ عصامیؒ

عصامیؒ درین نامۂ دل پذیر   کہ ہیچش نبینم بہ عالم نظیر

---

[1] این بیت از نظامیؒ گنجوی است۔

گہ از گاہ در بارۂ نامہ اش | گہرہا بسفت است از خامہ اش۔
ازان چند گوہر کہ بایستہ است | بیارم درینجا کہ شایستہ است۔
ہمی آیدم خوش کہ در این میان | کند صنعتِ خویش صانع بیان۔
ازان روے چند از مقالاتِ وے | کنم درج برچیدہ زابیاتِ وے:۔

(اَلا اے ہنر پرورِ تیز ہوش)
(کہ داری بر افسانۂ بندہ گوش)

.... | ....

(من اینک درین گنبدِ ان غریب | کہ از عالمِ غیبم آمد نصیب)
(چو فرصت ندیدم بہ صنعت گری | ضرورت قلم می زنم سرسری)

.... | ....

(بہ نزدیکِ روشن دلان روشن است)
(کہ عرضِ معانی چہ مشکل فن است)

(نہانی چہ خونابہ باید چشید | کہ سنجیدہ یک گوہر آید پدید)
(ز وزنِ معانی و لفظِ فصیح | بہ صد فکر یک نکتہ گردد صحیح)
(وز آن پس سلاست بباید درو | قوافیٔ شایستہ شاید درو)
(چو یک جا فراہم شد این چند چیز | بباید درو صنعتے چند نیز)
(پس آن گہ یکے بیت گردد تمام | شود مایۂ مردِ صاحب کلام)

.... | ....

(دو شاعر درین فن، چو کار آگہان | ربودند گوئے کمال از جہان)

(یکے[1] جلوهٔ داد طاؤس را، چو فردوس آراست مرطوس را!)
(دوم[2] بلبل آورد اندر نوا، شرف داد مر گلشن گنجه را.)
(بکردم من آن هر دو را پیروی، شدم پیرو هر دو در مثنوی!)
(چنان شاد شد روئ ایشان زمن، کز اقبال این هر دو صاحب سخن)
(ز طاؤس[3] و بلبل[4] به هندوستان یکے طوطیے زاد شکر فشان)

(اگر پیر طوسی ز آدم گرفت،)
(بسے گفت افسانہائے شگفت،)
(رسانید ختمش به محمود راد که حق ملک دنیا و عقباش داد)
(من از آدم و تا به محمود نیو، که بودست در ملک غزنین خدیو)
(نختیں درین نامه با زیب و فر به دیباچه آورده ام مختصر!)
پس از عهدِ محمود تا عهدِ شاه[5] نبشتم همه قصهٔ سال و ماه.

(نسب نامهٔ جمله شاهانِ هند نبشتم درین نامهٔ شه پسند.)

(هر آن قصه کز راویانم رسید،)
(ضمیرم ز درجش گزیرے ندید،)

---

[1] فردوسیؒ۔ [2] نظامی گنجوی۔ [3] شاه نامه۔ [4] خمسهٔ نظامی گنجویؒ۔
[5] سلطان علاءالدین حسن بهمن شاه، والیٔ دکن۔

(حدیثے کہ بشنیدم از باستان، کشیدم بہ نظمش درین داستان؛)
(دگر آنچہ اندر کتب یافتم، سراز درجِ آن نیز کم تافتم؛)
(پراگندہ بس دُرِّ قیمت گران، کشیدم درین سلک چون ناقدان۔)
(بہ تحقیقِ افسانہائے کہن، ببردم بسے رنج در ہر سخن؛)
(حکایاتِ شاہانِ ہندوستان، طلب کردم از باخرد دوستان؛)
(ہمہ با تواریخ کردم رجوع، چو دیدم موافق اصول و فروع؛)
(کشیدم درین سلک ہریک گہر، بہ جائے کہ دیدم سزاوار تر؛)
(دگر گوہرے زان گہرہائے ناب، چو دیگر گہرہا ندیدم خوشاب؛)
(زفیضِ ہنر کردمش آبدار، وزآن پس درین سلک دادم قرار؛)
(بدان تا بہ ہر جا کہ گوہر شناس، بگوید مرا آفرین بے قیاس؛)
(پس از آفرینم بگوید دعا، مرا خواہد آمرزشے از خدا۔)
(چو کردم شہِ[1] گنجہ را پیروی؛)
(بہ نامش زدم سکۂ خسروی۔)
(ہم از قوّتِ منصفانِ کرام، اقالیمِ عالم گرفتم تمام۔)
(چو این نامۂ خوش بہ پایان رسید، دُرُودم ز کشورکشایان رسید؛)
(سلاطینِ عالم صباح و مسا، مبارک گرفتند این نامہ را۔)
(شہان را چو دیدم از فتح یاب، فتوح السلاطینش کردم خطاب۔)

---

[1] نظامیؒ گنجوی ۔

(شب و روز دیدم که پیر و جوان)
(قدم می زنند اندرین کاروان)

(هرآن دم که چون صبحدم می زنند ‌ ‌ درین راه چندین قدم می زنند)
(کسے نیست آگه ز پایانِ راه ‌ ‌ که در پیش گوہست یا ژرف چاه)
(رہے مشکل و رہروان نوسفر ‌ ‌ شبِ تیره و اژدہا بر گذر)
(درین ره من امشب چو دیدم بہ راز ‌ ‌ که ہم شب درازاست وہم ره دراز)
(درافسانه گشتم چو کارآگہان ‌ ‌ که آسان شود کار بر ہمرہان)
(بسے گفتم افسانہائے دراز ‌ ‌ چه اندر حقیقت چه اندر مجاز)
(پئے رہروان توشه پرداختم ‌ ‌ پئے ہمرہان مرکبے ساختم)
(عجب مجلسے اندرین کوچگاه ‌ ‌ مرا شد میّسر در اثنائے راه)
(که در وے مہیا بود جمله چیز ‌ ‌ مے و مطرب و نقل و معشوق نیز)

ذکر درِ آغاز و انجامِ فتوح السلاطین وعددِ اشعارِ آن کتاب

عصامیؒ چو این نامه آغاز کرد ‌ ‌ سرِ حرف چون بخردان باز کرد
ز ہفصد فزون راست پنجاه بود ‌ ‌ مبارک مہے و شبان گاه بود:
شدے[1] آغاز در بیست و ہفتِ صیام ‌ ‌ که آرش، شبِ قدرِ خیر و سلام.
به ہفصد چو پنجاه و یک بر فزود[2] ‌ ‌ که اوّل ربیع و ششم روز بود

---

[1] ۲۷ رمضان ۷۵۰ ہجری مطابق ۹ دسمبر ۱۳۴۹ مسیحی۔
[2] ۶ ربیع الاوّل ۷۵۱ ہجری مطابق ۱۴ مئی ۱۳۵۰ مسیحی۔

به پایان رسانید این نامه را، شکست آن گهے گرم هنگامه را۔
بدان زود شعری چنین شاهکار، که ابیات وار دوَه و دو هزار[۱]،
مهے پنج و نہ روز چون بر درنج، ز دُرہائے شہوار بنہاد گنج۔
پس آن گاه آن مردِ عالی ہمم یقین آن که بگرفت راهِ حرم۔
دگر باز نامد در اقصائے ہند، ہمان جائیگہ گشت خاطر پسند۔
دران نسخه کز لندن[۲] آید به دست،
که گه گاه از درمیان ناقص است،
شمردم سراسر چو ابیات را، سه[۳] و بیست تا بود و یک کاف وحا۔
که یعنی شد از دُرِّ قیمت گران صدے چار و ہفتا دو دو در زبان۔

ذکر در اشارتے که از قلمِ عصامی رحمة الله علیه بر سبیلِ پیش گوئی رفته است

زکلکِ عصامیؒ روشن ضمیر، درا و راقِ این نامۂ دلپذیر،
برفت است اشارت به سوئے کسے۔ بکردم من اندیشه و رو ے بسے
که سوئے که راجع بُوَد آن ضمیر، که رفت است از آن مردِ روشن ضمیر
عجب آمدم زان اشارت که رفت، اشارت بُوَد یا کرامت که رفت!
گذشت است شش صد فزون سالیان که حرفے بگفت است اشارت کنان!

---

[۱] دوازده هزار۔ [۲] نسخهٔ کتاب خانهٔ انڈیا آفس، لندن۔
[۳] یعنی یازده هزار، پانصد و بیست و هشت۔

همان حرف باشد یکے پیش گفت، که هم از زبانش بباید شنفت.
در آرم همان فصل اینجا تمام که گفت است آن مردِ صاحب کلام:۔

(ذکر دراستنصافِ تصنیف و عرضِ مصنف)

(اَلا اے خردمندِ گوهر شناس، که پاشیدهٔ گوهرِ بیقیاس)
(به باغِ معانی گذر کردهٔ، زشاخِ تصانیف برخوردهٔ)
(دمے گوش بر قصهٔ من بنه، اگر جائے انصاف است انصاف ده:)
(مرا در چنین خشک سالِ هنر بیفتاد سودائے باغے به سر.)
(به نه روز و شش ساعت و پنج ماه شروعے نمودم به بیگاه و گاه،)
(شب و روز خونِ دلِ خویشتن همه آب کردم پئے این چمن،)
(نهادم یکے بوستانی اساس، ریاحین بکشتم درو بیقیاس،)
(نگه کن درین گلشنِ دلکشا که تازه بود هر صباح و مسا.)
(به رونق شد اقصائے هندوستان، گلے نو شگفت اندرین بوستان.)
(پئے خلقِ نزهتگہے ساختم، رباطے درین ره بپرداختم،)
(درو غرفه کردم ده و دو هزار، چو گلزار هر یک بوقتِ بهار،)
(بدان تا به هر غرفه صاحب دلے به انسِ معانی کند منزلے.)
(نگه میهمانے به یک غرفه در در آید ز مردانِ صاحب هنر؛)
(ز نزلِ معانی درین خوش رباط زمانے دلش آید اندر نشاط؛)
(عجب نے کز اقبالِ آن میهمان قبولِ دو عالم شود میزبان.)

جوابِ آن اشارت بہ حضرتِ عصامیؒ از طرفِ این بندہ

آیا خوش نفس عارفِ پیش بین،
آیا مہربان میزبانِ گزین،

که افگندۀ در رہِ کاروان ... رباطے شگرفے ز سحرِ بیان؛
در آنجا یکے پہن خوانِ کرم ... بچیدی پئے میہمانان بہم،
نہادی ز الوانِ نعمت تمام، ... بدادی صلائے بہ ہر خاص و عام؛
پئے خلق نزہتگہے ساختی، ... ہزاران در و غرفہ پرداختی؛
کز آن خوان زہر گونہ نعمت خورند، ... ز غرفہ تماشائے منظر کنند۔
ولے، اے سخن گوئے صاحبِ کمال، ... درین عرصۂ شش صد و اند سال،
برین مائدہ زلہ بندان بسے، ... درین جائیگہ ہر کس و ناکسے،
ازین کاروان ناسپاسان فزون، ... بدین غرفہا میہمانانِ دون
فرود آمدند و بپرداختند، ... حقِ نعمتت، لیک، نشناختند۔

آیا عارف و شاعرِ پاکباز،
ازین کاروان من پس از دیر باز

یکے میہمانم بدین غرفہ در ... ولیکن ز علم و ہنر بے خبر،
مریدِ تو اَم ہم ثنا خوانِ تو ... کہ نان ریزہ چینم ہم از خوانِ تو
ز نُزلِ معانی درین خوش رباط ... بہ خیلے دلم آید اندر نشاط

ولیکن چه اقبال و دولت کدام؟   کزین گونه نشنیده ام هیچ نام؛
ز اقبال بیگانه ام من هنوز؛   مرا در شبِ تار، گم گشته روز۔
به من گوئے، اے پیرِ روشن روان!   کجا باشد آن مرغ را آشیان۔
که تا جویمش روز و شب صبح و شام؛   مگر آیدم آن هما زیرِ دام،
که بالش شود بر تو سایه فگن،   قبولِ دو عالم شوی در سخن۔

درین راه افتاده ام سخت کار
که دارم نه اقبال و نے بخت یار

برم از پئے صبحِ امید رنج،   چو می بینم اندر سرائے سپنج
که باشد شبِ تار تاریک تر   چو آید دمِ صبح نزدیک تر۔
هم ایدون به خاطر همی آیدم،   که آن کو رخِ بخت بنمایدم؛
نباشد درین راه غیر از تو کس؛   توئی آن حریفِ خجسته نفس،
توئی آن شکر ریزِ شیرین زبان،   توئی آن سخن گوئے رنگین بیان،
توئی آن خوش آهنگ نغمه سرا،   توئی آن دل انگیز جادو نوا،
همان پیکِ فرّخ پیامم توئی؛   همان خوش خبر دوست کامم توئی؛
که اقبال را ره نمائی به من   درین تیره شب از چراغِ سخن۔

خاتمهٔ عصامی نامه در ذکرِ جمیلِ عصامی رحمة الله علیه، متضمنِ سرگذشتِ فتوح السلاطین

واحساسات والتماسِ این بنده

همان اوّلین نغمه سنج دکن،
که زد پنج نوبت به مُلکِ سخن،

چو اندر سخن نامهٔ تازه کرد،
جهانے زگفتش پر آوازه کرد،

همان نامه بگذاشت بر جائے خویش،
به سوئے حرم کرد، پس، رائے خویش.

مر آن نامه آن گه در اَقصائے هند
به هر جا همی بود بس دل پسند.

زمانه، بدان سان که آئینِ اوست،
چو یکچند آن نامه را داشت دوست،

زیاری گذشت و بپیچید روے،
زبد رایِ هیئش گشت پرخاش جوی؛

پس آن گه در بندخانه کشاد
همان نامه در طاقِ نسیان نهاد.

پس از وے درین مدّتے دیر باز،
به اَقصائے دکّن به صد برگ و ساز

بساکس که هنگامه آراستند،
"نشستند و گفتند و برخاستند"؛

پئے نامها و تصانیفِ شان،
دو سه سال ازین پیش جُستم نشان،

بدان تا مواد فراهم کنم
پئے ذکرِ شان و تصانیف هم.

مر اندر آن جست و جوئے مواد
بدین نامه اش اتّفاق اوفتاد.

نمی داشتم من از آن پیشتر
بدین نامه و هم زنامش خبر.

زبهرِ تصانیف و احوالِ او
بسے کردم و می کنم جست و جو،

نه هیچ از تصانیفِ او یافتم،
نه از حالِ او، هیچ بو یافتم.

ندیدم جُز این نامه دیگر کتاب
که دارد فتوح السّلاطین خطاب.

هر آنچه که در باب او گفته ام ۔ ازین گنج دُر چیده و سفته ام۔

دریغا چنین طوطیِ نغمه خوان

بدین شیوه کآمد به هندوستان

به مُلکِ دگر گر پدید آمدے ، نوایش در آنجا نوید آمدے؛
ز گفتش پُر آوازه بودے جهان، سُرودش برفتے کران تا کران؛
چو فردوسیؒ و چون نظامیؒ هم او، چو سعدیؒ و حافظؒ چو جامیؒ هم او
به هر محفلے شمعِ محفل بُدے، ضیاگیر ازان شمع هر دل شدے۔

ولے، چون چنین بودنی بود شد،

بدان سان که ایزد بفرمود شد۔

(همه عاجزیم او چو راند قضا ۔ چه بر اولیاؒ و چه بر انبیاعؑ ۔)

....

(ز تاثیرِ حکمش بدان هر چه هست؛ سرے کو که از زیرِ چوگانش رَست؟)
(همه یک به یک زیرِ فرمانِ اوست ، چه ادبارِ دشمن چه اقبالِ دوست۔)
(اگر دوستے را کند پاے بند، وگر دشمنے را کند سر بلند؛)
(همه محضِ داداست، بیدادنیست؛ وگرمی کُشد جائے فریاد نیست۔)

قضا و قدر زان سدِ راه بود

مگر در حقش مصلحت خواه بود

که این مے چو گردد به خیلے کهن درآرند در انجمن، بے سخن؛
بدان تا چو گیرند جامے بدست ازآن مے به یک جُرعه گردند مست؛

بنوشند از آن ساغرِ عقل و ہوش، وز آن پس بگویند با مے فروش
بیا ساقیا، آن شرابِ کہن بہ گردش در آور درین انجمن
بیار آن مئے کو نیارد خمار کند مست ما را و ہم ہوشیار
مئے کان کند چشمِ پیری بصیر، جوان را ببخشد ہنرہائے پیر
بیا ساقیا، زان مدامم بدہ، بہ جامے حیاتے دوامم بدہ۔
بدہ ساغرے تا سرایم غزل بہ گوشِ غزالِ سرایم غزل :-

غزل

چو یوشع نہ ہندی زبان باشدے در ایرانش صد داستان باشدے۔
گر او قدرتے بر زبان داردے ور ایران بہ ہندوستان باشدے،
زبانش یکے نغمہ پردازدے کہ راہش گران تا کران باشدے،
چو مسعودِ سعدؒ ش گہر باردے کہ از وے خجل بحر و کان باشدے،
ورش خود بہ ایران وطن بایدے بہ شیراز یا اصفہان باشدے،
دلِ خامہ اش تا بیاسایدے، چو حافظؒ یکے خوش بیان باشدے؛
نہ زین سان یکے بیزبان آیدے، زبانش چون باستان باشدے؛
چو شہنامہ یک نامہ آرایدے کہ خمسہ زیادت بر آن باشدے؛
ہمش چون سنائیؒ و سعدیؒ بہ دہر حدیقہ و ہم بوستان باشدے؛
اگرچند ہند آیدے زاد و بوم، ہمانا کہ در آن آوان باشدے
کہ خسروؒ، ہمان شاہِ ملکِ سخن، بہ ہندوستان حکمران باشدے؛

وگر خیزدے از دیارِ دکن، همش خاستن آن زبان باشدے

که در آن زبان بر سریرِ سخن ——— عصامیؒ شیرین زبان باشدے!

بدان تا بہ ایران ز ہند آیدے ——— ہمان کان چنین و چنان باشدے۔

وگر زایدے مادرش، ناگزیر ——— ہمان زادنش آن گہان باشدے۔

کہ ہم پارسی در زبانِ مغل ——— چو جان در تنِ ہندیان باشدے۔

گہے آمدم من بہ ہندوستان ——— کہ ہر سوست انگلیس و اُردو زبان،

نداند کسے پارسی را کہ چیست؛ ——— مرا بر چنین دَور باید گریست

کہ در پارسی نامہ پرداختم، ——— بہ طرزِ کہن تعبیہ ساختم۔

مرا قدرتے نیست بر پارسی، ——— گذشت است عمرم ہم از سالِ سی۔

نہ ز اہلِ زبانم نہ دانم زبان، ——— ولے کوششے کردہ ام بہرِ آن

کہ از عہدِ طفلی و تا این زمان ——— دلم می کشد متصل این زبان۔

چو مشغولِ شعرِ عصامیؒ شدم
ز شاگردیِ او گرامی شدم؛

ز گفتارِ او طرح برداشتم، ——— چو پیشینیان سر برافراشتم؛

بہ دل باز گفتم کہ ہنگامۂ ——— بچینم ز آندازِ نو نامۂ،

شروعے بہ ذکرِ جمیلش کنم ——— ز نامش یکے غلغلہ افگنم؛

از آن رو یکے نامہ پرداختم، ——— پئے دوستان ہدیۂ ساختم۔

ہمانا درین نامۂ مختصر ——— در احوال و گفتارِ آن پُر ہنر

چراغے ببردم بہ ہر گوشۂ ——— نگاہے بکردم بہ ہر شوشۂ،

کہ تا ہوشمندانِ این خوش دیارؔ ——— چو گردند آگہ ازین شاہکار،

بدو التفاتے، که باید، کنند، [٣٧] "تلافیٔ مافات، شاید، کنند؛"

بچینند از آن نامه هنگامهٔ، بجویند از آن نامه خوش کامهٔ؛
نقاعے کشایند کار آگهان به نامه و نامش به هندوستان.

زبانم بود ارچه چون باستان
زسرتا به پا اندرین داستان،

ولیکن بر آئینِ امروزه من نهادم سزاوارِ هر یک سخن
رموز [ع۱] و علاماتِ اوقاف را، چه از قسم نقطه [ع۲] چه از شوشها [ع۳]؛
به حسبِ معانی بیان نیز هم همه پاره [ع۴] در پاره آورده ام.
هم ایدون درین نامه ثبت اوفتاد بسے بیت کان بستم طبعزاد:
دو یک بیتِ شهنامه و خمسه هم در اثنائے گفتار آورده ام؛
زگفتِ عِصامی [٣٨] بسے بیتها به قوسین آورده ام هر کجا.

آلا اے هنرپروران جهان،
آلا اے حریفانِ کار آگهان،

من، از فرّ توفیقِ پروردگار، بدین پارسی و رچنین روزگار،
به تعریفِ آن فخرِ هندوستان، بسفتم آبا کامهٔ دوستان
درین عقدِ دُرهائے قیمت گران، چو دیباچهٔ، بهر آن گنجدان
که هست "اِنَّ هٰذا لَشَیءٌ عُجَاب" نباشد درین دهر او را جواب،
بگوئش یگانه بود آن کتاب بدارد فتوح السّلاطین خطاب؛

Fullstop ع۲ *Punctuation* ع۱
Paragraph ع۴ *Comma, Colon, etc.* ع۳

عجب نے کہ بر صفحۂ روزگار   ہمین نامہ ماند ز من یادگار!

اگرچہ نماید یکے چیز لیز،   بہ نوعِ خودش منفرد ہست نیز،

کہ دیباچہ ہست و منظومہ ہم،   بہ نامِ عصامیؒ است موسومہ ہم:

کنم پیشکش نامہ پیشِ شما   وز آن پس کنم التماسِ دعا۔

(بنامے کہ اوّل زدم خامہ را)   سر آرم بدان نام این نامہ را:

بہ نامے کہ نامش سرِ نامہاست،   بہ ذاتے کہ ذاتش ورائے ثناست،

یگانے کہ دارائے کون و مکاں ست،   بلندے کہ بالائی وہم و گماں ست،

نہانے کہ بوداست سرِّ عیان،   عیانے ز پیدائیِ خود نہان،

ہمان کردگارے کہ دارائیش،   ہمان کارسازی کہ دانائیش،

بہ فہم و بہ علم و بہ وہم و گمان   ببینند مردم بہ قدرِ توان:

بہ نامِ بدان ایزدِ بے مثال،   بہ شکرِ بدان ہستیِ لایزال

— کہ درہائے رحمت بہ ما بر کشاد   طفیلِ یکے سیدِ پاک زاد —

ز دستِ خود اکنون نہم خامہ را،   بہ نامش کنم ختم این نامہ را۔

چہارشنبہ ۲۷ ذیقعدہ ۱۳۵۵ھ ہجری

مطابق

۱۰ فروری ۱۹۳۷ء مسیحی

یوشع

mind which led to his ultimate decision in 750 A.H. (1349 A.D.) to migrate to Mecca, never to see his native land again. He had no life's encumbrances and was loth to marry. Before taking final leave of Dawlatābād, he set his mind on the idea of leaving behind a souvenir in the form of a historical epic—a monument that would perpetuate his name.

The task, however, necessitated the collection and co-ordination of ample historical material. All that he had, even his own two Dīwāns, had been lost during the sack of Dawalatābād by Muḥammad-bin-Tughlaq. Nevertheless, he was fortunate enough to find a kind patron in the person of Bahā-ud-Dīn, the Chief Qāḍī at the Bahmanī Court in Dawalatābād. The Qāḍī was so impressed by 'Iṣāmī that he at once presented him to Sulṭān 'Alā-ud-Dīn Ḥasan Bahman Shāh, the founder of the Bahmanī dynasty in the Deccan (748 to 759 A.H.: 1347 to 1358 A.D.). In the course of the audience with the Sulṭān, 'Iṣāmī requested that he might be commissioned to poetize in Persian the history of Muslim conquest in India from Sulṭān Maḥmūd of Ghaznī down to his own time. The proposal having received the royal assent, he immediately set to work and in five months and nine days completed his epic, Futūḥ-us-Salāṭīn, a poetical history of India 12,000 verses in length. It was begun on the eve of 27th Ramaḍān, 750 A.H. (9th December 1349 A.D.) and completed in the morning of 6th Rabī'-ul-Awwal 751 A.H. (14th May 1350 A.D.).

'Iṣāmī's diction is very simple, his style unaffected and clear. Both for its poetry and for its treatment of history, Futūḥ-us-Salāṭīn could be ranked among the greatest works that have been produced in India. It is a work that teaches by lucid examples and by clear warning. It conveys in simplest diction 'Iṣāmī's emotions and experiences as polished by his artistic faculty.

I take the opportunity, afforded me in publishing my appreciation of this unique work, to tell my readers that the original text of Futūḥ-us-Salāṭīn, which has already been edited by me, may soon be published by the University of Madras.

A. S. U'sha

Preface

'Iṣāmī Nāma is an appreciation in Persian verse of Futūḥ-us-Salāṭīn, a poetized history in Persian of the Muslim conquest of India, by 'Iṣāmī.

'Iṣāmī and his great epic, Futūḥ-us-Salaṭīn, have remained practically unknown for the last so many centuries that I deemed it desirable to introduce them to the public through the medium of this little poem. I have attempted to give therein a life sketch of 'Iṣāmī, the peculiarities of his work and his place among the Persian poets and historians of India.

" 'Iṣāmī " is the family name as well as the pen-name of the author of Futūḥ-us-Salāṭīn. His full name is not traceable anywhere in his work.

Iṣāmī was born at Delhi about 711 A.H. (1310 A.D.) with a line of ancestors going back to 'Iṣām who was a Ḥājib (chamberlain) at the court of Nu'mān-bin-Mundhir, an ancient king of Arabian 'Irāq. One of his ancestors, Fakhrul Mulk 'Iṣāmī, held a vizierate at the court of the later Abbaside Caliphs of Baghdād, and on emigration to India was honoured with a vizierate at the royal court of Delhi during the reign of Sulṭān Iltutmish.

'Iṣāmī's grandfather, 'Izz-ud-Dīn-'Iṣāmī, with whom the poet had been brought up was a Sipah Sālār (commander of the army) during the reign of Sulṭān Balban. 'Iṣāmī does not speak of his father, who perhaps died in 'Iṣāmī's childhood. When the eccentric Muḥammad-bin-Tughlaq transported summarily all the citizens of Delhi to the new capital, Dawlatābād (Deogīr) in the Deccan, about 726 A.H. (1326 A.D.), 'Izz-ūd-Dīn who was by then 90 years of age and his grandson, 'Iṣāmī, a lad of about sixteen, were among them ; the old man however died at the first stage in the journey at Tilpat, a place about twelve miles in the south of Delhi. 'Iṣāmī unwillingly proceeded to Dawlatābād and made his home there.

'Iṣāmī appears to have lived at Dawlatābād for about 24 years, during which period he became in many cases an eyewitness to the monstrous atrocities committed by Muḥammad-bin-Tughlaq in the Deccan. The enormity of the miseries caused to innocent subjects made a profound impression on his sensitive

'ISAMI NAMA

By

A. S. U'sha'
University of Madras